

A KGST a világrendszerben

Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése

A *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST) gazdaságtörténetével foglalkozó kutatások többnyire a belső viták kialakulását és annak következményeit elemzik. Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja a tőkés világrendszer történeti fejlődésének hatását a KGST országok integrációjára. Az integráció módjának vizsgálatakor két egymással szorosban összefüggő szempontot elemzünk: a fejlett technológiához és a külső pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés lehetőségét. A technológiai hozzáférés elsőrendű fontosságú a nemzetközi munkamegosztáson belüli szakosodásban. A szocialista országok számára ez biztosította, hogy minél jobb árárányok mellett minél magasabb hozzáadott értékű termékeket tudjanak előállítani. A legfejlettebb technológia megvásárlása azonban nem pusztán pénzügyi kérdés volt. Egyrészt az Egyesült Államok által koordinált kereskedelmi egyezmények korlátozták a hozzáférést, másrészt a kelet-európai piacra a standardizálódott, Nyugaton már részben elavultnak számító technológia jutott el, amely a világpiacon akkor tudott versenyképes maradni, ha olcsó munkaerővel kombinálva hasznosították.

A KGST abba a modernizációs irányzatba tartozott, amely a centrumországoktól való függés megszüntetését célozta, és az importhelyettesítő iparosítás politikájával próbálta helyzetét megváltoztatni a nemzetközi munkamegosztáson belül. Az importhelyettesítő iparosítás célja térben és időben eltérhetett. Lehetséges célja volt a hazai ipar fejlesztése, az izolációra adott válasz vagy a háborús felkészülés. Mivel az iparosítás jelentős technológia- és alkatrész-importtal járt együtt, ezért a rendszert bizonyos fokú nyitottság végig jellemezte (Hirschman 1968). A különböző importhelyettesítő beruházási politikák abban tértek egymástól, hogy a fogyasztási cikkek vagy inkább a termelési eszközök gyártását célozták. A megtermelt áruk kivitelére azonban ezek az országok rászorultak, mivel az import árát ki kellett termelniük. E nyitottság ezért részben exportkényszerrel járt együtt már a korai integrációs időszakban is. Mivel azonban az exportbevételek többnyire nem fedezték az im-

port költségeit, ezért a szocialista tömb államai folyamatosan külső finanszírozásra szorultak.

A fent vázolt relatív technológia- és tőkehiányos helyzet leginkább a nemzetközi munkamegosztás félperifériás pozíciójára volt igaz. A „félperifériás szocializmus” – ahogy azt Szalai Erzsébet az államszocializmusról szóló vitában hívja (2007) – az államszocialista kísérlet számos mozzanatát mind kívülről, mind pedig belülről meghatározta. Az államszocializmus értelmezésének ezen felül számos további aspektusa van, amelyre jelen tanulmányban nincs terünk kitérni. Az államszocialista fejlődés formációelméleti értékelését és az azzal kapcsolatos vitákat – többek között az államkapitalizmus fogalmának koncepcionális hibáit –, valamint a szocializmus megreformálhatóságának és az alternatívák lehetőségének kérdését az *Eszmélet* külön kötetben részletesen tárgyalja (Krausz és Szigeti 2007).¹ Mi a továbbiakban az államszocialista kísérletet, illetve annak tervkoordinált változatát, a KGST-integrációt egy olyan átmenetnek gondoljuk, amelyben a tőkés viszonyok viszonylag korán megjelentek, majd az 1970-es évektől kezdve egyre erősebben artikulálódtak.

A félperifériás, függő fejlődés nemcsak a félperifériás szocializmusra, hanem Kelet-Európán túl a latin-amerikai és dél-kelet ázsiai országok világrendszerbe történő betagozódására is jellemző volt (Wallerstein 1976; Chase-Dunn 1998). Ezen térségek politikájában máig meghatározó szerepet játszik a függőségre adott – elfogadó vagy éppen elutasító – válasz, s az egyes politikai lépések mögött egyes társadalmi osztályok felzárkózási törekvései jelennek meg (Arrighi [1990] 2014).² Bár tanulmányunkban a szocialista Kelet-Európára fókuszálunk, az itteni következtetéseket más korszakokra és térségekre is megfontolandóknak tartjuk. A KGST ugyanis egy 450 milliós népességgel és eltérő földrajzi lehetőségekkel bíró gazdasági és kereskedelmi együttműködés volt, azaz bizonyos értelemben akár kedvező feltételekkel rendelkezett ahhoz, hogy függetlenedjen a világrendszer folyamataitól.

1. A KGST megalakulásának történeti kontextusa

A KGST 1949-es megalakulásának feltételeit a II. világháború előtti szovjet és kelet-európai kereskedelmi és technológiai viszonyok, valamint az 1945-öt követő nemzetközi politikai változások szabták meg. A Szovjetunióval való kereskedelmet megalakulása óta nemzetközi kereskedelmi egyezmények, embargók korlátozták,³ így az ország igen mérsékelten fért hozzá a fejlett nyugati technológiához, és már a 30-as években arra kényszerült, hogy nagymértékben önerőből fejlessze iparát. Számos kelet-európai ország a Szovjetunióhoz képest fejlettebb technológiával rendelkezett, ezért a háborút követő

időszakban Moszkva számára kiemelten fontos szempont volt, hogy kereskedelmi lehetőségeit legalább Kelet-Európa irányába bővítse. Ilyenformán a katonai megszállás – összhangban a jaltai megállapodással – a Szovjetunió számára némi kitérésre lehetőséget nyújtott a két háború közötti izolációból. A háború utáni években még úgy tűnt, hogy a Szovjetunió viszonya rendeződhet a Nyugattal, és még az is felmerült, hogy a SZU jelentősebb hitelhez jusson az Egyesült Államoktól, amely akkoriban a technológia vásárlásához szükséges finanszírozás egyetlen potenciális hitelezője volt. A tárgyalások azonban 1947-ben megszakadtak.

A tőkés vilárendszer újraszervezését 1945-től az Egyesült Államok felügyelte, amelynek elsődleges politikai és gazdasági céljává vált, hogy az európai térséget beilleszesse az amerikai hegemonia gazdasági és politikai-katonai rendszerébe. Mind az európai gazdasági térség, mind ennek politikai intézményrendszere az amerikai érdekek mentén szerveződött újra. Ennek elengedhetetlen eszköze volt a nemzetközi pénzügyi viszonyok rendezése, elsősorban az újjáépítés finanszírozása. Az Egyesült Államok komoly nyomást gyakorolt a nyugat-európai országokra, hogy mielőbb tegyék konvertibilissé devizájukat. Ez alapvető feltétele lett volna az USA gazdasági és kereskedelmi térnyerésének. Miután az angol font konvertibilitására vonatkozó első tervek megbuktak, nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzügyi liberalizálás csak egy hosszabb, gondosan előkészített folyamatot követően tud létrejönni. Részben ennek a folyamatnak volt kiemelt része az 1947-ben meghirdetett Marshall-terv, amelynek keretében az USA dollárhitel nyújtott a fizetésimérleg-problémákkal küzdő Európának. Európa újjáépítése jelentős amerikai importon alapult, ugyanakkor a háborúban súlyos károkat szenvedett európai ipar nem tudta kitermelni ennek költségeit.

A program nemcsak gazdasági és pénzügyi, hanem politikai követelményeket is tartalmazott. Az Egyesült Államok ugyanis nyílt fenyegetésként tekintett a sztálini iparosításra és az azzal járó politikai viszonyokra. Emiatt a hitelfelvételt olyan feltételekhez kötötte, mint az államosítás tilalma, az árak liberalizálása, a későbbiekben pedig a szocialista országokkal szembeni kereskedelmi egyezményekben való részvétel. Kezdetben a Marshall-terv megpróbálta Kelet-Európát eltéríteni a szocialista gazdasági berendezkedéstől, sőt, a hitel elfogadásától egyenesen a szovjet befolyás csökkentését várta (Sanchez-Sibony 2014: 293–297). Bár eleinte felmerült, hogy Kelet-Európa is felvehet kedvezményes dollárhitelt, ám amint ennek politikai feltételei tisztázódni kezdtek, a szovjet vezetés leállította a folyamatot. Ettől kezdve viszont az Egyesült Államok számos olyan kereskedelmi egyezményt hozott tető alá, amelyek korlátozták a szocialista országok hozzáféréseit a fejlett nyugati technológiához.⁴

A Nyugat felől jövő izolációs kényszer egyre nagyobb nyomást helyezett a kelet-európai államokra, hogy a gazdasági és a kereskedelem területén megszervezzék saját munkamegosztásukat. E folyamatban az első kiemelkedő esemény a román–bolgár–jugoszláv kereskedelmi megállapodás terve volt. Miután azonban az 1947 végére már majdnem megvalósult egyezmény a szovjet–jugoszláv konfliktus miatt meghíusult (Feitl 2016, 32–34), Románia 1948 decemberében hivatalosan kezdeményezte, hogy a szocialista országok hangolják össze gazdaságpolitikájukat és külkereskedelmi kapcsolataikat, valamint az iparosító beruházásoknál kerüljék el a kompetitív szakosodást (Feitl 2016, 27 idézi Dragomir 2015-t). Függetlenül attól, hogy a román javaslat szovjet nyomásra történt-e vagy sem, az ennek eredményeként 1949-re létrejövő KGST nem az eredeti román tervek tükrözte. Az együttműködés gazdasági és technológiai alapjait, amelyek az újonnan létrejövő importhelyettesítő iparosítást támogatták, sokkal inkább a közelgő újabb világháborús veszélyre adott szovjet elképzelés alakította ki.

Az első éveket, vagyis az 1949–53-as időszakot, valamennyi szocialista országban a hadigazdaság sztálini modellje jellemezte, amely elsősorban a nehézipart fejlesztette, és ennek minél gyorsabb levezénylése érdekében mindenütt államosításokra, a döntéshozatal centralizálására és erőszakos erőforrás-átcsoportosításokra épített. Ez a munkaerő átszervezését igényelte, ami Magyarországon (is) a történelmi parasztság felszámolásával és a bémunkaforma kiterjesztésével járt együtt. Mindez, lényegi külső finanszírozás hiányában, önerőből történt, ami a mezőgazdaság kizsákmányolásához, a könnyűipari fejlesztések leépítéséhez, valamint ennek következtében az életszínvonal drasztikus csökkenéséhez vezetett, és súlyos társadalmi feszültségekkel járt.

A KGST e korai fázisban az eredetileg tervezett komplementer szakosodás helyett egy relatív autark, azonos iparágakra építő gazdasági struktúrát hozott létre. Szerepe a háborús felkészülés támogatásában, valamint a Szovjetunió Kelet-Európával folytatott kereskedelmének koordinálásában merült ki. A szovjetek egyrészt beszálltak a haditechnológiai fejlesztésekbe és támogatott áron értékesítettek nyersanyagot, elsősorban kőolajat, másrészt a technológia-megosztás jegyében gépeket vittek ki (részben háborús jóvátétel fejében), valamint részesedést szereztek stratégiaiul fontos vállalatokban. Bár ekkor kitűzött cél volt a tőkés országokkal folytatott kereskedelem megszüntetése, illetve ezek részéről is komoly nehézségeket állítottak a szocialista blokkal való kereskedelem elé, Kelet-Európa a fenti folyamatok ellenére is megőrizte kereskedelmi kapcsolatainak egy részét a Nyugattal.⁵

Sztálin 1953-as halálától az 1971-es Komplex Programig két meghatározó reformkísérlet is történt a KGST-szakosodás átalakítására. Több óvatos próbálkozás után, az első komolyabb reformkísérletre 1961-ben került sor. A szovjet vezetés egyfajta komplementer munkamegosztás irányába akarta elmozdítani a szocialista gazdasági együttműködést, ahol egy központi tervhivatal hangolta volna össze a tagállamok tervgazdaságát. Az elképzelés már csak azért is aktuális volt, mert Nyugat-Európában, az Európai Gazdasági Közösség (EGK) 1958-as megalakulásával, ugyanebben az időszakban indult el az integráció, amely több szinten is érintette a KGST-országokat. Egyfelől mintaként szolgált saját integrációs törekvések számára, másfelől az EGK-ban kialakított protekcionista politikák, például a közös vámpolitika, majd később a közös agrárpiac-védelem közvetlenül is hatással volt a szomszédos KGST-tagállamokra (lásd például Kansikas 2014).

Az EGK megalakulása miatti aggályokat leginkább azok az országok (elsősorban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország) fogalmazták meg, amelyek közvetlenül is kárvallottjai voltak a nyugat-európai protekcionista tendenciáknak. Ezek az országok igyekeztek leginkább felgyorsítani a KGST-integrációt, és ezzel a nyugati függés kiváltására képes, alternatív munkamegosztást. Más országok azonban, amelyek a Hruscsov által előterjesztett munkamegosztást visszalépésként élték meg, politikai akadályt görgettek a reformkoncepció elé. Végül elsősorban Románia éles fellépése akadályozta meg a reform kivitelezését, mivel a román vezetés tartott a KGST-n belüli szakosodásban rászabott agrárbeszállító szereptől, ami ellentmondott az iparosítást célzó modernizációs paradigmának.

A komplementer szakosodást célként kitűző reform bukása után újabb kísérlet több évnyi szünet után következett. A hatvanas években számos szocialista ország, ha különböző mértékben is, a decentralizáció és a piaci mechanizmusok engedélyezésének irányába mozdult el. A tartósan megvalósuló reformok közül a magyar új gazdasági mechanizmus ment a legtovább. A magyar reformerek ezzel párhuzamosan a KGST-n belül is növelni kívánták a piaci folyamatok szerepét. Ennek érdekében a kereskedelmet multilaterális alapokra akarták helyezni, valamint saját konvertibilis deviza megteremtése mellett érveltek (Ausch 1969). Ez utóbbi nagy befolyást biztosított volna a világpiacon áruk gyors érvényesülésének, s ezzel jelentősen csökkentette volna a tervutasításos rendszer hatókörét. Mivel ekkor Magyarország volt az egyetlen, amely a kötelező tervutasításokat megszüntette, végül a KGST ilyen irányú átalakítása sikertelen maradt. Bár 1971-ben létrejött a KGST működését részletesen szabályozó Komplex Program, annak eredménye olyan mértékű kompromisszumokra épült, hogy végül sem

a komplementer tervezés, sem a piaci szabályozás irányába nem tett határozott lépést (Bideleux 1996).

A belső munkamegosztásról folytatott vitákkal párhuzamosan, a hatvanas évek végétől a fejlett technológiához való hozzáférés a korábbinál is égetőbb módon jelentkezett. A szocialista országokban elfogyott az iparba bevonható új munkaerő,⁶ és így a további növekedés lehetőségét csak a korszerűbb technológiai lehetőségek tudták volna biztosítani.⁷ Mindezt tetőzte, hogy a tőkésvállalatok profitabilitási válsága a hatvanas évek végétől, valamint az 1973-as olajárrobbanás okozta átrendeződések jelentős innovációkhoz vezettek a termelési eszközök piacán. Mindez még tovább súlyosbította a szocialista blokk nyugati technológiafüggését. A tőkés technológiaváltás ugyanis nemcsak fokozta Kelet-Európa lemaradását, hanem mind a kelet–nyugati, mind a kelet–déli kereskedelemben megerősítette a szocialista blokk vertikális pozícióját, amely a relatíve olcsó munkaerőn és a technológiai közvetítő szerepen nyugodott. Ez vertikálisan kapcsolódó, komplementer munkamegosztást jelentett a három országcsoport között.

A nemzetközi munkamegosztás vertikális szerkezetét a három országcsoport között legközvetlenebbül az ekkoriban létrejövő háromoldalú együttműködések (*tripartite industrial cooperation*, TIC) fedték le. A hetvenes évektől egyre gyakoribbá váltak a nyugati kérés, a kelet-európai szocialista és a déli fejlődő országok vállalatai közötti termelési és kereskedelmi együttműködések. Az UNCTAD adatai szerint, 1965 és 1979 között 226 projektet alapítottak, s ezek a déli országok beruházási javakra vonatkozó importjának nagyjából 10 százalékát fedte le (Gutman 1981, 337). Gutman ebből azt a következtetést vont le, hogy a TIC-ek valójában kelet–nyugati megállapodások voltak, amelyek fejlődő országok piacait célozták meg.⁸ A TIC-ek az észak–déli fejlődésbeli törések mentén jöttek létre, és modernizációs célkitűzéseik ellenére inkább ráerősítettek e különbségekre. Ennek ellenére a déli országoknak érdekük volt részt venni a projektekben, hiszen a nyugati importfüggőség diverzifikálásával a rendkívül előnytelen gyarmati örökség enyhítését remélték, miközben megfizethető áron jutottak hozzá viszonylag fejlett technológiához. Ehhez jött még, hogy sok esetben a beruházások részét képezték pénzügyi szolgáltatások is, amelyek kedvezőbb hitelfeltételeket nyújtottak, mint ha a fejlődő országoknak a nemzetközi pénzpiacról kellett volna beszerezniük.

Bolz (1977) 20 nyugatnémet, míg Gutman (1981) 40 francia külkereskedelmi vállalat tapasztalatait összegezte. Mindkét elemzés szerint, a projekteken belül a fejlett tőkésvállalatok végezték a műszaki tervezést és biztosították a beruházáshoz szükséges technológiát. A szocialista vállalatokra az összeszereléssel és kivitelezéssel kapcsolatos munkák hárultak – például ők szállították az alapvető eszközöket, és sok esetben irányították az építómunkákat –, míg a harmadik országok – ahol a beruházások javát végezték – az összeszereléshez szükséges munkáért, illetve a nyersanyag-utánpótlásért feleltek (Ohlin 1981).

Ha megvizsgáljuk a TIC-beruházások földrajzi bontását, jól látható, hogy döntő részük az észak-afrikai és a közel-keleti térségben realizálódott. E projektek elsősorban az energiaszektorhoz és a nyersanyag-kitermeléshez kapcsolódtak. A TIC-ek keretében történő beruházások 18 százaléka került Afrikába, Ázsia és Latin Amerika részesedése viszont alacsony maradt, ráadásul csökkenő tendenciát mutatott. Ázsia esetében az „el nem kötelezettek” mozgalmának legnagyobb országa, India volt a legkedveltebb befektetési célpont, amely egymaga a teljes keret 9 százalékából részesült. Latin-Amerika csekély aránya két tényezőre volt visszavezethető. Egyfelől, a térség az USA érdekszférájának számított, főleg az 1960-as évek sorozatos államcsinyjeit követően. Másfelől, a latin-amerikai országok viszonylag iparosodottnak számítottak a két világháború közötti időszakban elindult importhelyettesítő iparosításnak köszönhetően. Az 1950-es és 60-as évek latin-amerikai fejlesztései ráadásul sok párhuzamosságot mutattak a korabeli kelet-európai (KGST) iparosítási modellel. Ennek ellenére voltak latin-amerikai beruházások is: ezek száma jellemzően kevés, a projektek értéke viszont nagy volt (pl. az Itaipu vízierőmű a brazil–paraguayi határnál; lásd Gutman 1981, 339).

A TIC-adatok iparági megoszlásából is meglepő koncentráció derül ki. A beruházások 40 százaléka az energiaszektorhoz, azon belül is villamoserőmű-építésekhez, kőolaj-finomításhoz és földgáz-, valamint szénkészletek feltárásához és kitermeléshez kapcsolódott. További 30 százalékot pedig az alkatrészek és félkész termékek adtak. Ezek főleg a vegyiparhoz, a vas- és acél-, illetve a papír- és az építőanyag-gyártáshoz kapcsolódtak. 15 százalékos súllyal szerepeltek a fogyasztási termékek, ezek is elsősorban az élelmiszeriparhoz, a textil és a ruházati termékek gyártásához kapcsolódtak. 5 százalékos arányt képviselt a berendezések gyártása, amelyek elsősorban a szárazföldi közlekedéshez kapcsolódó gépi és elektromos berendezések alkatrészeit jelentette. A TIC-ekben favorizált beruházások főleg a helyi piaci kereslet kielégítésére szolgáltak, akár a fogyasztási termékek, akár az infrastruktúrát célzó tőkebefektetések esetében. Így a világszerte versenyhelyzetet nem fokozták, sőt, nyugati szempontból éppen a verseny levezetésének váltak hatékony eszközévé. Exportágazatokban is történtek ugyan beruházások, de ezeket jellemzően nem a TIC-ek keretében hajtották végre, hanem bilaterális alapon, amire a tulajdonjogi védelem és az érzékenyebb technológiák ellenőrzött átadása miatt lehetett szükség.

A nyugati vállalatoknak három ok miatt is érdekük volt szocialista vállalatokkal társulni harmadik országban folytatott beruházásokhoz. Egyfelől könnyebben jutottak piachoz olyan volt gyarmati térségekben, ahol politikai okok miatt nem láttak szívesen nyugati tőkeberuházásokat, de egy szocialista vállalattal közös projektet már el lehetett adni. Másfelől a nyugati vállalatok ezeken a piacokon kisebb versennyel szembesültek, mint a fejlett tőkés országokban, ezért akár elavultabb technológiájú beruházásokat is ki tudtak telepíteni, amivel a nyugati versenyhelyzetből keletkező feszültségek egy részét, tudniillik azt, ami a gyors technológiaváltásból és a korábbi beruházások elértéktelenedéséből eredt, el lehetett terelni „déli” és „keleti” irányba. Nyugaton ráadásul a hetvenes évek stagflációs válságainak következtében tőkefelesleg alakult ki.

A szocialista országok számára, rövid távon, továbbra is kedvező lehetőséget jelentett a TIC-ekhez kapcsolódó együttműködés. Egyfelől, ezeken keresztül gondolták koordinálhatónak a déli országok viszonylatában fokozódó versenyt. Másfelől a külső finanszírozási körülmények romlása miatt, a hetvenes évektől egyre fontosabbá vált, hogy bővítsék hozzáférésüket a konvertibilis devizában fizető piacokhoz. A TIC-ek így a kereskedelmi egyenleg egyensúlyban tartásában fontos szerepre tettek szert. A kelet–nyugati kereskedelemben ugyanis a cserearányromlás és a technológiai függőség fokozódása a kereskedelmi hiány növekedéséhez vezetett a fizetési mérleg konvertibilisdeviza-oldalán. Ezt kompenzálendő, a KGST-országok a fejlődő országokkal folytatott kereskedelemről származó többlettel igyekeztek enyhíteni a hiányt.

Számos fejlődő ország azonban a hetvenes évek végére egyes iparágakban elkezdte beérni a szocialista vállalatok termelési színvonalát, valamint a tőkésvállalatok is olyan termelési folyamatot helyeztek ki ezekbe az országokba, mint amire korábban a KGST országok specializálódtak. Így a korábbi vertikális szerkezetben még komplementer kelet–déli viszony egyre több helyen kompetitívvá vált, idővel pedig a köztük lévő versenyhelyzet a KGST országok számára kedvezőtlen irányba változott. A nyolcvanas évektől technológiai lemaradásuk egyre nyilvánvalóbbá vált Dél-Koreával és néhány dél-kelet ázsiai országgal szemben.⁹

3. Finanszírozási feszültségek a szocialista blokkban

A KGST-országok a fejlett technológiát vagy az azok előállításához szükséges alkatrészeket jellemzően Nyugatról szerezték be, amelyek költségét valamilyen formában finanszírozni kellett. Mivel e költségek elsősorban konvertibilis devizában jelentkeztek, a nyugati behozatal miatt a Nyugattal, illetve a Globális Déllal folytatott kereskedelem

felértékelődött. Mindez azonban az egyenlőtlen cseréből következő folyamatok miatt nem volt képes maradéktalanul fedezni a nyugati behozatal költségeit (Éber et al. 2014, 22–23). Így a finanszírozás az igen korlátozott konvertibilis devizatartalék miatt folyamatosan további külső pénzügyi források bevonását igényelte. A külső tőkebevonásnak három formája létezett: a nemzetközi hitel, a külföldi működő tőke, valamint a nemzetközi transzferek (Gerócs – és Pinkasz 2017). A nemzetközi hitelnél a vásárló birtokába kerül a technológia és az arra építő termelés profitja. A hitel tőkerészen felül ugyanakkor a kamatokkal megnövelt adósságot is törleszteni kell. A külföldi működőtőke-beruházásnál a külföldi vállalat hozza be a technológiát, így annak finanszírozását is maga állja. Mindez azonban hosszú távú profitkiáramláshoz vezet, amíg a működő tőke ki nem vonul az országból. Míg a profitkiáramlás mértékét a gazdasági és jogi környezet (pl. adózás, konvertibilitási szabályozások) befolyásolja, addig a kamatkifizetés mértékét előre rögzítik, annak megváltoztatására igen korlátozottak a lehetőségek. Végül a transzfer viszonzatlan átutalást jelent, azaz szemben az előzőekkel, ahol kamatot vagy profitot kell fizetni a beérkező tőkéért, itt különböző politikai okok miatt „díjmentesen” történik a tőke átutalása, de annak felhasználása jellemzően valamilyen elfogadott konvencióhoz kötött.¹⁰

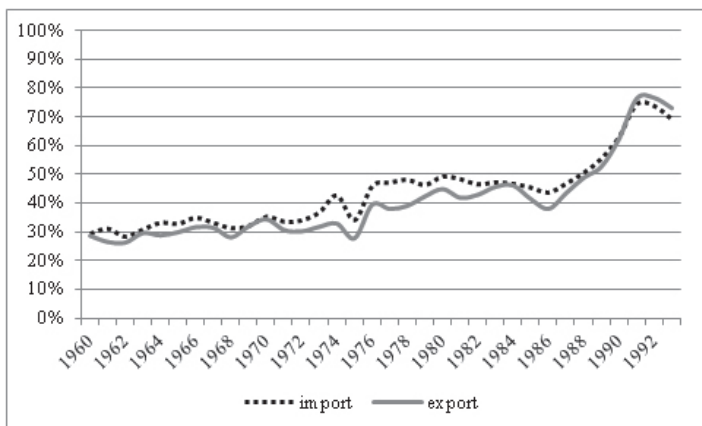
A KGST domináns külső finanszírozási formája a konvertibilis devizában jegyzett nemzetközi hitelfelvétel volt. A globális tőke kínálat, mivel véges és változó mértékű, meghatározta azokat a hitelfelvételi lehetőségeket, amelyek mellett a tagországok finanszírozták magukat. Az ötvenes években elsősorban áruhitel formájában létezett hitelezés. Ahogy az évtized végére a nyugat-európai devizák konvertibilissé váltak, egyre több lehetőség nyílt külső források bevonására. A hatvanas évek végétől kibontakozó túltermelési válság és az 1973-as olajárrobbanás hatására átmenetileg radikálisan megváltozott a tőkepiaci helyzet: a profitabilitási válság miatt új piaci befektetési lehetőségekre volt igény, miközben a petrodollárok¹¹ a tőke túlkínálatához vezettek, ezzel leszorítva a hitelek költségét, az irányadó nemzetközi kamatokat.

Ez a nemzetközi pénzügyi lehetőség átmenetileg támogatta az olyan technológiaéhes importhelyettesítő iparosítást folytató térségeket, mint amilyenek a KGST és Latin-Amerika egyébként megbízható adósoknak számító országai voltak. Problémát legfeljebb az jelentett a tőkebőség korszakában, hogy az importhelyettesítő iparosítás jegyében folytatott beruházások megtérülési ideje sok esetben hosszú távra vonatkozott, miközben a felvett nemzetközi hitelek futamideje általában rövid időtartamú volt. Mindez a hitelek folyamatos refinanszírozását követelte meg, ami miatt az érintett országok kitértisége a nemzetközi pénzügyi folyamatok változásainak rendkívül nagy volt. Márpedig a nemzetközi tőke kínálat a hetvenes évek második felére szűkülni kezdett, és ezzel

a kamatok is emelkedni kezdtek, egyre nehezebb helyzetbe hozva a jelentős adósokat. Végül 1979-ben az USA jegybanki szerepét ellátó Fed elnöke, Paul Volcker egy váratlanul nagymértékű kamatemelést hajtott végre, aminek következtében az USA hirtelen jelentős finanszírozást vont ki a nemzetközi tőkepiacról. A későbbiekben Volcker-sokknak nevezett esemény a nemzetközileg elvárt kamatokot olyan magas szintre emelte, amely feltételek mellett az eladósodott országok piaci körülmények között már nem tudták tovább finanszírozni gazdaságukat (Lóránt 1990).

A nyolcvanas éveket Latin-Amerika kapcsán máig „elveszett évtizednek” nevezik, míg Kelet-Európában a szocializmus kimerülésével azonosítják. Mindez végleg lezárta az importhelyettesítő iparosítás időszakát és megerősítette a tőkés irányú, exportvezérelt növekedés felé ható kényszereket. A szocialista blokknak konvertibilis devizára volt szüksége a hiteltörlesztéshez, amelyet újabb pénzügyi hiteleken keresztül már nem tudott fedezni. Mindezt egyre nagyobb volt a nyomás, hogy az eladósodott országok minél több árut a KGST belső piacáról a külső piacokra tereljék át, amely a belső felhasználás megroppanásához vezetett. A konvertibilis deviza iránti növekvő igény olyan mértéket kezdett ölteni (ahogy ezt az 1. ábra a magyar külkereskedelemben is felmerült a transzferábilis rubel leváltása. Ez azonban a belső piacot lehetővé tevő egyik legfontosabb protekcionista elem kiiktatását jelentette volna.

1. ábra: A konvertibilis deviza aránya a magyar külkereskedelemben

Forrás: KSH

A KGST országok külső finanszírozása azonban nem csak a nemzetközi hitelezés formájában valósult meg. A szocialista országokban is komoly törekvések voltak arra, hogy külföldi működő tőkét vonjanak be a gazdaságba (Frank 1977). Mivel a 100 százalékos külföldi tulajdont az állam többségi tulajdona kizárta, ezért a működő tőke bevonásának egyik formája a vegyes vállalkozások (joint venture) megalakítása lehetett.¹² A technológiai tudást és finanszírozási lehetőséget egyaránt jelentő tulajdonformával már az ötvenes években is lehetett találkozni. Egyrészt, a Szovjetunió egy pár évig tartó időszakban stratégiailag fontos és már létező kelet-európai vállalatokban szerzett 50 százalékos részesedést. Másrészt, bár kevés számú, de meghatározó jelentőségű, új közös vállalkozások is létrejöttek a KGST-ben.¹³ A hatvanas évek második felétől több nem vegyesvállalati formát öltő kelet–nyugati együttműködés indult el,¹⁴ és ez ismét előtérbe helyezte a működő tőke bevonásának szabályozási kérdését. A KGST-n kívüli Jugoszlávia 1967-ben fogadta el a külföldi tőke bevonását engedélyező törvényt, amely fontos referenciapont volt más országoknak is. Végül a KGST 1971-es Komplex Programja, valamint az 1976-os Egységes Szabályozás volt az, ami érdemben szabályozta a kelet–nyugati gazdasági és kereskedelmi együttműködési lehetőségek e formáját (ECE 1988).

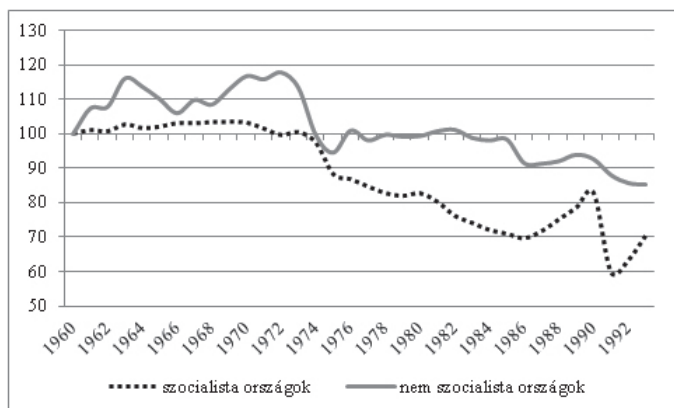
4. Érdekkellentétek a KGST-ben – Komplementer és kompetitív pozíciók

A fentiekben láttuk, hogy a KGST-nek mint félperifériás importhelyettesítő iparosítási projektumnak elemi követelménye és kényszere a gazdasági és kereskedelmi nyitottság, amely végül számos ország esetében az eladósodás miatti exportvezérelt modellhez vezetett. Ugyanakkor ebből nem következett, hogy minden országnak ugyanolyan mértékben kellett kifelé nyitottnak lenni. A kelet–keleti kereskedelmen keresztül ugyanis az összes tagország hozzájuthatott a nyugati és déli térségekből származó fogyasztási cikkekhez, technológiához és alkatrészekhez. A szocialista munkamegosztás különböző szerepeket jelölt ki, ami jelentős hatással volt az egyes államok által követett gazdaságpolitikákra, és ezen keresztül a KGST-n belül zajló vitákban elfoglalt pozíciókra.

Magyarország a munkamegosztáson belül hídszerepet töltött be Kelet és Nyugat között (Vigvári 2008; Kozma 1996). A modell alapja az volt, hogy a nyugati technológiainportra épülő feldolgozóipari – különösen gépipari – fejlesztéseit a KGST belső piacára exportálta. A behozatal költségét azonban konvertibilis devizában kellett törlesztenie, miközben a kivitelért nem konvertibilis devizához jutott. Az ellentmondás áthidalására olyan termékeket igyekeztek beszerezni a KGST-ből, elsősorban a Szovjetunióból, amit Nyugatra versenyképes

áron lehetett értékesíteni. Kiemelt fontossága volt a szovjet kőolajexportnak, amelyhez a kelet-európai országok a világpiacinál jóval alacsonyabb áron jutottak hozzá. Ez gyakorlatilag pénzügyi transzferként működött, amelyet ha konvertibilis devizáért tovább értékesítettek, mérsékelte a folyó fizetési mérleg tőkés országokkal szembeni hiányát. Magyarország számára ez életbevágó jelentőségű volt. Az ötvenes évek vége óta betöltött hídszerep ugyanis már a kezdeti időszakban fizetésimérleg-hiányhoz vezetett. A magyar áruknak kedvező árváltozások a hatvanas években – azaz a cserearány javulása (lásd 2. ábra) –, valamint az évtized végén az NSZK-ból érkező egyszeri, nagy összegű transzfer csak elodázta az egymásra csupán aszimmetrikusan átváltható devizán nyugvó közvetítő kereskedelmi pozícióból következő pénzügyi kockázatok bekövetkezését.

2. ábra: A magyar termékek cserearányának változása, 1960 = 100

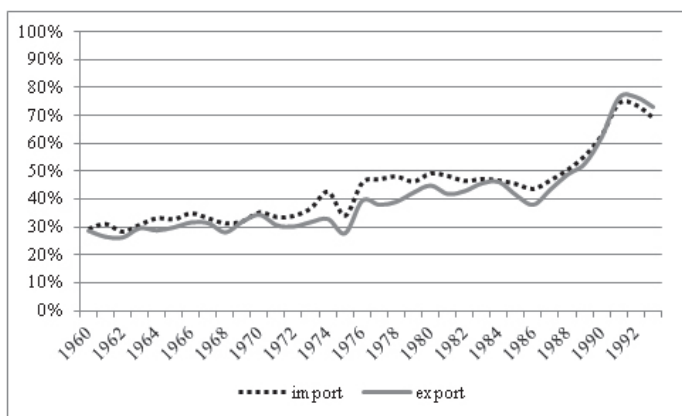
Forrás: KSH

A magyar tapasztalat így lényegesen különbözött a legtöbb KGST-ország tapasztalatától, és ez Magyarországnak a KGST átalakítására vonatkozó álláspontjában is élesen megjelent (Feitl 2013, 2016). Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus kulcseleme volt a belső árak közelítése a világpiaci árakhoz, valamint a külkereskedelem nyugati irányú megnyitása, amelynek kibontása a reform második fázisában következett volna be, ám végül nem valósult meg. Mivel a hazai hídszerepből következő pénzügyi egyensúlytalanságot egy KGST-n belüli multilaterális, konvertibilis devizán nyugvó, a világpiaci árak ingadozására érzékenyen reagáló kereskedelmi rendszer enyhíthette volna, ezért a hatvanas évek végén a magyar gazdaságpolitikusok komoly nyomást gyakoroltak annak érdekében, hogy reformterveik a KGST szintjén is megvalósuljanak. Bár 1953-at

követőn – a KGST komplementer szakosodása felé történő elmozdulással együtt – a monetáris és pénzügyi rendszer is komoly fejlődésnek indult,¹⁵ a külkereskedelmi liberalizációt támogató lépéseket számos ország ellenezte.

A hatvanas években is látványosan megjelenő ellentéteket a hetvenes évek nemzetközileg könnyen és olcsón elérhető hitelei, valamint az ezt követő adósságválság még erőteljesebben kiélezte. A KGST-országok közül a technológiai váltás reményében hárman vettek fel nagy volumenű hitelt: a továbbra is hídszerepet betöltő Magyarország, a magyar kereskedelmi pozícióhoz nagymértékben hasonló helyzetű Lengyelország, valamint az agrárszakosodást maga mögött hagyni akaró Románia. A nemzetközi pénzügyi helyzet romlása és a hitelek finanszírozhatatlansága pár év alatt látványossá vált (Szegő 1989). Magyarországon az MSZMP Központi Bizottsága már 1977 végén olyan határozatot fogadott el, amely komoly elmozdulást irányított elő az exportvezérelt gazdasági növekedés irányába (lásd 3. ábra; Germuska 2014). A cél az lett volna, hogy a további fejlesztéshez szükséges behozatalt, valamint a hitel- és kamattörlesztést ne további külső pénzügyi forrásbevonásból kelljen finanszírozni. Egy év leforgása alatt azonban olyan radikálisan megváltozott a nemzetközi pénz- és tőkepiaci környezet, hogy mindhárom országnak felül kellett vizsgálnia a hitelek törlesztésére kialakított közép- és hosszú távú terveit, és a fizetési nehézségek elkerülése érdekében súlyos gazdasági reformokba kellett fogniuk.

3. ábra: A nem szocialista országokkal folytatott kereskedelem aránya a magyar külkereskedelmen belül

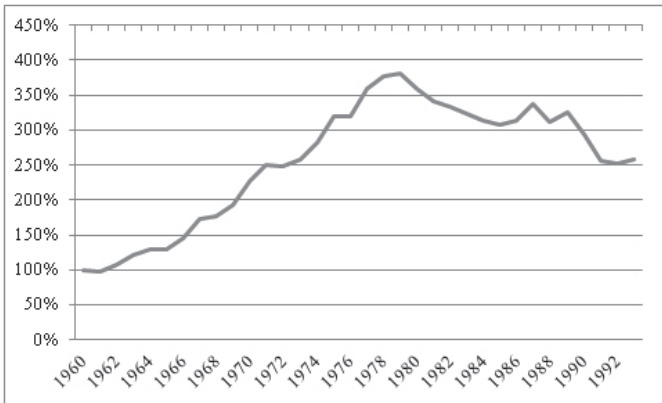

Forrás: KSH

A nyolcvanas évek elejére, a KGST-országok közül Lengyelország és Románia végül fizetésképtelenné vált.¹⁶ Előbbiben a megszorítás okozta feszültségek és sztrájkhullámok nyomán szükségállapotot vezettek be. Utóbbiban a vezetés a teljes adósságállomány visszafizetése mellett döntött. Ez a román termelés nagy részének exportálását jelentette, romló világpiacon árányok mellett, aminek társadalmi következményeit tovább súlyosbította, hogy a beruházásokat nem állították le, s ezek importigényét további áruexporttal finanszírozták. Mindez az élelmiszer és a fogyasztói iparcikkek hatalmas hiányán keresztül drasztikus életszínvonal-zuhanáshoz vezetett. A román vezetés az ebből eredő társadalmi feszültségeket az egyre inkább a sztálini autoriter elnyomás eszközeire emlékeztető módon tudta csak kezelni (Ban 2012).

Magyarországon 1979-ben súlyos gazdasági megszorító intézkedéseket vezettek be. Az életszínvonal csökkenése ugyan elkerülhetlenné vált, azonban a feszültségek enyhítésére főleg a beruházásokat vágták vissza (4. ábra), valamint a második gazdaság engedélyezésén keresztül igyekeztek javítani a reálbérek csökkenéséből eredő társadalmi következményeken. A nemzetközi befektetők számára – Lengyelország és Románia bedőlését követően – egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió nem vállalná át Magyarország adósságát, így a magyar kockázati felár az egekbe szökött, ami végleg ellehetetlenítette a piaci alapon történő finanszírozást (Mong 2012). Végül Magyarország 1982-ben csatlakozott az IMF-hez, és az ott lehívható hiteleken keresztül elkerülte a fizetésképtelenséget. Ezután a magyar közgazdászok a következő két évben egy liberalizáló megszorító csomag kidolgozásán dolgoztak, amelynek megvalósítását a politikai vezetés öt év folyamatos életszínvonal-csökkenése nyomán az utolsó pillanatban elutasította, és 1985-ben a belső felhasználás által vezérelt növekedési modell visszaállítása mellett döntött. Mindezt japán jénben denominált hitelből tervezték megvalósítani, ám a hitelfelvétel után pár hónapon belül egy nemzetközi egyezmény¹⁷ hatására a jén brutálisan felértékelődött azokhoz a devizákhoz (elsősorban a német márkához és az amerikai dollárhoz) képest, amelyekben Magyarország exportbevétele származott.

4. ábra: A beruházások volumenének változása Magyarországon, 1960 = 100%

Forrás: KSH

A KGST történetileg legiparosodottabb államai, az NDK és Csehszlovákia a hetvenes években főleg KGST-, valamint déli piacokra termelt. Az NDK-nak ekkor a „belnémet kereskedelem” folyamatos technológiát és finanszírozást biztosított, Csehszlovákia termékei pedig, bár kezdték elveszíteni versenyképességüket a nyugati piacon, a szocialista országokban – magas színvonalú feldolgozóipari hagyományinak köszönhetően – továbbra is kelendőknek számítottak. Csehszlovákia erőteljesebb KGST-irányú szakosodását a prágai tavasz bukását követő politikai fordulat is támogatta. Ennek jegyében, a hetvenes évek kedvező nemzetközi pénzügyi környezetét az újabb hitelfelvétel helyett a hatvanas évek adósságállományának törlesztésére használta ki.

Az importhelyettesítő iparosítás és a belső piac azonban csak KGST-szinten volt értelmezhető. Ebben a keretben a kelet–keleti kereskedelem egyenlegei kiegyenlítették egymást, így a KGST-n kívüli országokkal szembeni konszolidált egyenleg alakulása volt a félperifériás függés szempontjából érdekes.¹⁸ Ez azonban a belső munkamegosztásból következően nem mindenkit érintett egyforma mértékben. Ezek az eltérések így komoly érdekellentétekben csapódtak le a nemzetközi finanszírozás és a nemzetközi munkamegosztás területén egyaránt. A technológiaiimportra való szakosodás hiába volt közös érdek, az ebből adódó előnyök és terhek egyenlőtlenül oszlottak el a tagországok között már a kezdeti időszakban is. A nyitott országok hetvenes évek végi adósságállománya finanszírozhatatlanná vált, és ennek következtében az egyre fokozódó exportkényszer meggátolta az importhelyettesítő iparosítás fenntartását. Emiatt egyre nagyobb lett a nyomás a külső piacra termelő beruházások támogatására, amihez

pedig elengedhetetlenné vált a külföldi (elsősorban nyugati) partnerek bevonása a fejlesztésekbe (1. tábla).

1. tábla: A kelet-nyugati vegyes vállalkozásokról (joint venture) szóló első jogszabály hatályba lépésének éve, valamint a létrehozott vállalkozások száma 1987 októberében

KGST-ország	szabályozás kezdete	darab
Bulgária	1980	42
Csehszlovákia	1986	35
Lengyelország	1986	80
Magyarország	1972	86
NDK	NA	42
Románia	1971	32
Szovjetunió	1987	99
Összesen		416

Forrás: ECE (1988: 71–72)

Az exportkényszer következtében a KGST-országok egymástól függetlenül jelentek meg a világpiacon, ahol viszont egymással szemben is versenyhelyzetben találták magukat. A világpiacra termelhető versenyképes termékek köre ráadásul meglehetősen korláatosnak bizonyult, így a belső munkamegosztásban is felerősödött a kompetitív jellegű szakosodás. Az eladósodott országok termelésük egyre nagyobb hányadát akarták KGST-n kívüli országoknak eladni, illetve a KGST-országok felé értékesített árukért konvertibilis devizát követeltek. A fenti feltételek azonban nem voltak elfogadhatók a KGST-piacra szakosodó országoknak. Mindezek a feszültségek ellehetetlenítették az integrációt, és a szocialista gazdasági és kereskedelmi együttműködés 1990-re gyakorlatilag kiürült (Czaban és Henderson 2003). A KGST-t hivatalosan 1991-ben szüntették meg.

5. Konklúzió

A KGST integrációs kísérletének elemzésekor két szempont érvényesítését tartottuk szem előtt. Egyfelől a gazdasági és kereskedelmi együttműködés történeti fejlődésének mérföldköveinél végig nagy hangsúlyt helyeztünk azokra a globális gazdasági folyamatokra, amelyekkel a szocialista integráció kölcsönhatásban alakult. Másfelől, a KGST gazdaságtörténetére egy olyan esettanulmányként tekintettünk, amelynek tanulságai túlmutathatnak a korszak és a

régió viszonyain, és néhány általánosabb érvényű megállapítással is szolgálhatnak.

Elemzésünk során a KGST-re mint importhelyettesítő iparosítási kísérletre tekintettünk. A klasszikus latin-amerikai importhelyettesítő iparosításhoz képest lényegi eltérés, hogy ez nem pusztán egy országra vagy egy-egy ország különálló nemzetgazdaságára vonatkozott, hanem egy egész országcsoporthoz közös, de sok szempontból eltérő ambícióira épült. Az eltérések az idővel megnövekedtek, és az integrációs kísérlet nagyrészt a résztvevő országok növekvő széthúzása miatt rekedt meg a félúton. Bár kétségtelen, hogy számos történelmi véletlen és elhibázott döntés is fontos magyarázattal járul hozzá a folyamat megértéséhez, tanulmányunkban elsősorban a rendszerszintű összefüggéseken keresztül akartuk megérteni, hogy a modernizációs célok miért vallottak kudarcot, miért nem sikerült az egyes országok eltérő érdekeit eredményesebben összehangolni.

Elemzésünkben a KGST fejlődéstörténetét a II. világháború utáni nemzetközi munkamegosztásban kialakuló folyamatokhoz kötöttük. Bár a hidegháborús diskurzus a szocialista blokk államait – politikai-ideológiai alapállásuk miatt – a kétpólusú világrend egyik meghatározott oldalával azonosítja, társadalmi-gazdasági fejlődésüket – az ideológiai narratíva mögött – a tőkés világrendszerben zajló, kölcsönösen összefüggő folyamatok mozgatták. Abból indultunk tehát ki, hogy a KGST a tőkés világrendszerhez képest nem valamiféle külső erőterében, amolyan „másik világrendszerben” létezett, hanem a történetileg kialakult nemzetközi munkamegosztás viszonyai között. Ennyiben elemzésünk a hidegháborús narratívákkal szemben érvel, hiszen a „szocialista világrendszernek” nevezett modernizációs kísérletet is a tőkés világrendszer részeként értelmeztük, és ezáltal a KGST fejlődéstörténetét is a nemzetközi munkamegosztásban zajló folyamatokkal kölcsönös összefüggésben, azokkal lényegileg szerves egységben kíséreltük meg elemezni. Emiatt válhat összehasonlíthatóvá a latin-amerikai nem szocialista modernizációs kísérlet a kelet-európai szocialistával, hiszen számunkra nem az ideológiai alapállások, hanem a nemzetközi munkamegosztáson belül történetileg kialakult strukturális elhelyezkedés az, amely az elemzés keretét, azon belül pedig az összehasonlításhoz szolgáló alapot nyújtotta.

Nem véletlen, hogy az importhelyettesítő iparosításhoz kapcsolódó politikák számos analógiát mutattak a két térség között. Ezen fejlesztéspolitikai eszköztára a II. világháborút követően a nemzetközi munkamegosztáson belüli félperifériás, függő térségekben vert leginkább gyökeret. Az importhelyettesítéshez kapcsolódó politikai célok számosak lehettek, és térben, valamint időben némileg eltértek egymástól, annak függvényében, hogy inkább a technológiai hozzáféréseken keresztül a tőkés munkamegosztáson belüli pozícióváltást, vagy éppen a munkamegosztás történetileg kialakult feltételeitől való elszakadást célozták.

A célok nem minden esetben eredtek belülről. Gyakran a nemzetközi geopolitikai helyzet kényszerített ki olyan válaszokat, amelyek relatív autarkiahoz vezettek.

E tekintetben a KGST történetén belül is megkülönböztethetünk korszakokat. Mások voltak a kényszerítő erők a II. világháború utáni első években, amikor az újabb háború fenyegetése miatt Moszkva katonai-iparosítási célokat erőltetett, mint a hatvanas és hetvenes évek válságainak reformhullámaiban. Megint más volt a helyzet a nyolcvanas években, amikor a KGST-országok közül többek – így Magyarország is – már annyira szorosan kötődtek a tőkés kapcsolatokhoz, hogy a világrendszer ciklusválságainak hatása egyre közvetlenebbül gyűrűzött be gazdaságukba.

Amennyiben a KGST integrációját egy, a nemzetközi munkamegosztás feltételei között kialakult modernizációs kísérletnek fogjuk fel, alapfeltevésünk fontos része, hogy ez a történeti félperiférián alakult ki, azok között a történelmi függőségek között, amelyek a félperifériás országok fejlődését ebben a korszakban meghatározták. Mi két ilyen gazdasági függőségre hívtuk fel a figyelmet, hogy megmutassuk, az ezekhez kapcsolódó gazdaságpolitikák hogyan formálták a KGST működését, illetve az annak reformjával kapcsolatos elképzeléseket. Az egyik a termeléshez szükséges legfejlettebb technológiához való hozzáférés, illetve a technológiai megújulás kérdése volt. A másik – ezzel szoros kapcsolatban – a nemzetközi finanszírozáshoz való hozzáférés volt. A KGST integrációs kísérletének kudarcát abban ragadhatjuk meg leginkább, hogy a tagországok egyre kevésbé tudták külső erőforrások bevonása nélkül fenntartani modernizációs politikájukat. A külső erőforrásokra való egyre erőteljesebb ráutaltság pedig felnagyította a köztük lévő érdekkülönbségeket, és végül fokozatosan háttérbe szorította a KGST reformjain belül meghirdetett modernizációs célokat. E célok helyét a nemzetközi tőkés munkamegosztásban (újra) elfoglalt történelmi pozíciókhoz kapcsolódó kereskedelmi, majd később politikai viszonyok vették át.

A nemzetközi munkamegosztás hierarchikus felépítése sem kedvezett az integrációnak. A KGST-ben résztvevő országok – némi helyzetbeli különbséggel ugyan, de – mindnyájan a történelmi félperifériához tartoztak. Történelmileg megörökölt függő kapcsolataik ezért kevésbé egymással, mint inkább a fejlődésüket meghatározó történelmi centrumtérrel voltak összekapcsolva. Mivel a történelmi fejlődés nem szervesen komplementer gazdasági és társadalmi viszonyokat eredményezett, így az integráció részeként kialakítandó összekapcsolódás nem volt elég erős ahhoz, hogy megszilárduljon. Sőt, idővel, a tőkés visszakapcsolódás eredményeként egyre kompetitívebb viszonyná alakult át, ami végül a KGST-integrációt teljesen ellehetetlenítette.

A tanulság, amely a KGST sikertelen integrációja kapcsán ezen a korszakon túlmutat, annak a kérdése, hogy egyáltalán milyen lehetőség-

ge van egy félperifériás országnak, vagy egy egész országcsoporthoz a nemzetközi munkamegosztásban történelmileg rá szabott szerep megváltoztatására. Van-e akkora kezdeményező erejük ezeknek az országoknak, hogy akár a nemzetközi munkamegosztás működési elveivel szemben is ki tudjanak alakítani maguk számára kedvezőbb fejlődési feltételeket, vagy pedig az abban való szerves részvétel olyan mélyen integrált viszonyrendszert jelent, amelyből különutas modernizációs megoldások nem vezethetnek függetlenedéshez. Milyen átfogóbb strukturális vagy politikai feltételei lehetnének egy ilyen modernizációs kísérletnek annál, mint amely A II. világháború pusztítását követő új világrend kiépülésével nyílt meg? Ha az eddigi legátfogóbb, 450 millió embert és 10 országot érintő modernizációs kísérlet részeként sem sikerült megváltoztatni a világrendszerben történetileg kialakult keretfeltételeket, akkor felmerül a kérdés, hogy ezek a feltételek egyáltalán – a rendszer szabályainak elfogadása nélkül – megváltoztathatók-e. A kérdésre direkt választ a tanulmánnyal nem kívántunk adni, viszont a KGST-integráció elemzésével igyekeztünk felhívni a figyelmet ennek a modernizációs kérdésnek az ellentmondásaira és összetettségére, hiszen ennek a globális rendszernek a részeként ma is hasonló – talán mélyebben meghatározott – függőségi és elnyomó viszonyok között kell elgondolnunk egy másfajta világot.

Jegyzetek

- ¹ Az államszocializmus koncepciójára lásd különösen: Szigeti 2007; Krausz 2007.
- ² Kelet-Európára lásd pl. Éber et al. 2014, Latin-Amerikára Gereffi és Evans 1981; Cardoso és Faletto 1979.
- ³ A Szovjetunióval szembeni kereskedelmi korlátozások történetéhez lásd Lachaux 1985, 287. Mindebből azonban egy relatív autarkiai állapot következett, a teljes elszigetelés sohasem valósult meg. A húszas években az új gazdasági programot (NEP) követően például az Egyesült Királysággal kötött kereskedelmi megállapodást.
- ⁴ A legjelentősebbek az 1949-ben bevezetett *Export Control Act*, az ún. *Cocomlista* (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls), valamint az 1951-es *Battle Act* (Mutual Defense Assistance Control Act) és a *Trade Agreements Extension Act*.
- ⁵ Ennek látványos következménye, hogy Magyarország már 1953-ra a konvertibilisdeviza-készletéhez képest komoly adóssággal rendelkezett.
- ⁶ Az 1930 és 1970 között a bérből és fizetésből élők számának növekedését 93 százalékban a nők belépése a munkaerőpiacra magyarázta (Lampland 1991: 13, idézi H. Sass 1984, 96).
- ⁷ A korabeli viták ezt az extenzív szakaszcsoportról az intenzív növekedésre való átváltásként írták le.
- ⁸ A beruházásokhoz való hozzájárulások döntő többségét a KGST országok adták. Az 52,7 százalékos arányt azonban Gutman szerint, eltorzítja néhány

- nagyobb szovjet projektum, amelyek nélkül a kelet–nyugati hozzájárulás kiegyenlíthetőbb lett volna.
- ⁹ A nyolcvanas évektől a magyar döntéshozókat egyre jobban foglalkoztatta a dél-koreai modell (lásd Mark megjelenés alatt), a *Világgazdasági Kutató-intézetben* külön munkacsoport alakult Dél-Korea vizsgálatára. A magyar közgazdászok azonban nem vették figyelembe az ún. felzárkózás politikai kontextusát. Dél-Korea az USA szövetségese volt, így a kereskedelemben, a működőtőke-kihelyezésben, illetve a piaci és technológiai hozzáférésben is sokáig – politikai alapon – privilegizált helyzetet élvezett.
- ¹⁰ A tanulmány nem érinti érdemben a transzfereket, de ettől még fontos szerepet játszott a KGST-országok történetében. A II. világháborút követően Németországnak, Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának kellett háborús jóvátételt fizetniük, elsősorban a Szovjetunióknak, de Csehszlovákiának és Jugoszláviának is. Románia (szemben a KGST-vel) magát a harmadik világ részeként értelmezte, és bejelentette igényét a fejlett tőkés országoktól származó nemzetközi segélyekre. A kedvezményes áron kapott áruk (például Szovjetunióból importált kőolaj az ötvenes-hatvanas években) mögött rejlő pénzügyi kedvezményt is érdemes transzferként kezelni, ugyanis komoly fizetésimérleg-következményei voltak.
- ¹¹ Az olajárrobbanás következtében az olajkitermelő országok jelentős mennyiségű, dollárban denominált bevételre tettek szert. Az így kialakult dollár-többletre *petrodollár*ként hivatkoznak.
- ¹² Szocialista cégek külföldi telephelyen lévő közös vállalkozásai már korábban is előfordultak. A *Bábolnai Állami Gazdaság* már 1968-ban céget alapított a nyugatnémet Lohmann-nal tenyésztésre és genetikára, 1969-ben pedig a svájci Protimas-szal állattenyésztésre, hústermelésre és értékesítésre (Schlett 2004, 38–39). A rendszerváltást követően a Lohmann vette meg Bábolnát.
- ¹³ 1984-ig 11 közös vállalkozás jött létre a KGST-n belül, elsősorban közlekedési és nyersanyag-kitermelési beruházásokra szakosodva. Ebből 10 bilaterális alapon valósult meg. Az egyetlen multilaterális együttműködés ez időszakban a bolgár–magyar–szovjet–csehszlovák együttműködésben, 1978-ban létrejött *Interlighter Nemzetközi Hajózási Vállalat* volt (ECE 1988).
- ¹⁴ Az egyik legismertebb példa a *Fiat* és a szovjet autóipar együttműködése volt. A kooperáció keretén belül 1966-ban alakult meg a VAZ (ma *AvtoVAZ*), a Lada/Zsiguli gyártója.
- ¹⁵ 1957-ben bevezetik a transzferábilis rubelt a bilaterális alapon folytatott kelet–keleti kereskedelem pénzügyi tranzakcióinak lebonyolítására, majd annak kezelésére 1963-ban megalapítják a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot*. Ez rövid és középtávú hiteleket biztosított, hosszú távú hitelek nyújtására pedig 1970-ben megalapították a *Nemzetközi Beruházási Bankot*.
- ¹⁶ Ugyanekkor a KGST-n kívüli Jugoszlávia is fizetéseképtelenné vált.
- ¹⁷ A nemzetközi egyezményre *Plaza-egyezmény*ként szoktak hivatkozni. A részleteket lásd: Brenner (2000, 7–9).
- ¹⁸ Bizonyos kérdésekben az országon belüli egyenlegek is számítanak, és a nagy eltérések okozhatnak feszültséget. A 2010-es évek adósságválsága az Európai Unióban elsősorban a tagállamok egymással folytatott tranzakcióinak eredménye. Az EU konszolidált külső adósságállománya elhanyagolható.

- Arrighi, Giovanni 2014 (1990): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 103. (2014. ősz) 159–192.
- Ausch Sándor 1969: *A KGST-együtműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ban, Cornel 2012: Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change: The Case of Nicolae Ceausescu's Romania. *East European Politics and Society*, 26(4), 743–776.
- Bideleux, Robert 1996: The Comecon Experiment. In: Robert Bideleux – Richard Taylor (eds): *European Integration and Disintegration: East and West*. New York, Routledge, 174–204.
- Bolz, Klaus 1977: Tripartite Industrial Cooperation: A Western View. In Christopher T. Saunders: *East-West Cooperation in Business: Inter-Firm Studies*. New York, Springer, 79–88.
- Brenner, Robert 2000: The Boom and the Bubble. *New Left Review*, 11/6, 5–43.
- Cardoso, Fernando Henrique és Enzo Faletto 1979: *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, University of California Press.
- Chase-Dunn, Christopher 1998: *Global Formation: Structures of the World-Economy*. (Updated Version). Lanham, Rowan and Littlefield.
- Czaban, Laszlo – Jeffrey Henderson 2003: Commodity Chains, Foreign Investment, and Labour Issues in Eastern Europe. *Global Networks*, 3(1), 171–196.
- Dragomir, Elena 2015: The Creation of the Council for Mutual Economic Association As Seen from the Romanian Archives. *Historical Research*, 88(240), 355–379.
- Éber Márk, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András 2014: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. 10–63.
- Economic Commission for Europe [ECE] 1988: *East-West Joint Ventures: Economic, Business, Financial and Legal Aspects*. New York, United Nations.
- Feitl István 2013: Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Táncsának megreformálására (1967–1975). *Századok*, 147(6), 1377–1421.
- Feitl István 2016: *Talányos játszmák: Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Frank, André Gunder 1977: Long Live Transideological Enterprise! Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review* (Fernand Braudel Center), 1(1), 91–140.
- Gereffi, Gary és Peter Evans 1981: Transnational Corporations, Dependent Development, and State Policy in the Semiperiphery: A Comparison of Brazil and Mexico. *Latin American Research Review*, 16(3), 31–64.
- Germuska, Pál 2014: Failed Eastern Integration and a Partly Successful Opening Up to the West: The Economic Re-Orientation of Hungary During the 1970s. *European Review of History*, 21(2), 271–291.
- Geröcs Tamás és Pinkasz András 2017: Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: Manuela Boatca – Andrea Komlosy – Hans-Heinrich Nolte (eds.): *Global Inequalities in World Systems Perspective*. Paradigm. Megjelenés alatt.
- Gutman, Patrick 1981: Tripartite Industrial Cooperation and Third Countries. In: Christopher T. Saunders (ed.): *East-West-South: Economic Interactions Between Three Worlds*. London, Macmillan, 337–364.

- H. Sas Judit 1984: *Nőies nők és férfias férfiak: A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hirschman, Albert O. 1968: The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America. *The Quarterly Journal of Economics*, 82(1), 1–32.
- Kansikas, Suvi 2014: Acknowledging Economic Realities: The CMEA Policy Change vis-à-vis the European Community, 1970–3. *European Review of History*, 21(2), 311–328.
- Kozma Ferenc 1996: *Külgazdasági stratégia*. Budapest, Aula Könyvkiadó.
- Krausz Tamás 2007: A szocializmus vita jelenlegi állásáról. In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány: 122–144.
- Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány
- Lachaux, Claude 1985: Trade Restrictions: Economic Necessity or Political Weapon? A Western View. In: Christopher T. Saunders (ed.): *East-West Trade and Finance in the World Economy: A New Look for the 1980s*. London, Macmillan: 287–297.
- Lampland, Martha 1991: Pigs, Party Secretaries, and Private Lives in Hungary. *American Ethnologist*, 18(3), 459–479.
- Lóránt Károly 1990: Adósságcsapda. In: Vigvári András (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Budapest, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 53–84.
- Mark, James (megjelenés alatt): Architects of the Semi-Periphery: Hungarian Reform Economists and the Re-Imagining of the World System, 1960s–1980s. Kézirat.
- Mong Attila 2012: *Kádár hitelle: A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, Libri Kiadó.
- Ohlin, Göran 1981: East-West-South Pattern of Trade. In: Christopher T. Saunders (ed.): *East-West-South: Economic Interactions Between Three Worlds*. London, Macmillan, 265–278.
- Sanchez-Sibony, Oscar 2014: Capitalism's Fellow Traveler: The Soviet Union, Bretton Woods, and the Cold War, 1944–1958. *Comparative Studies in Society and History*, 56(2), 290–319.
- Schlett András 2004: *Innováció a szocializmusban: A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1991 között*. PhD disszertáció, Piliscsaba Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Szalai Erzsébet 2007: A létezett szocializmus – és tanulságai. In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány: 53–75.
- Szegő Andrea 1989: Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, 1. (1989) 65–99.
- Szigeti Péter 2007: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány: 13–52.
- Vigvári András 2008: Néhány adalék Magyarország külgazdasági sebezhetőségének okaihoz. In: *Eszmélet*, 80. (2008. tél), 82–92.
- Wallerstein, Immanuel 1976: Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, 3(4), 461–483.